Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal
e-ISSN 2667-6710
Aralık / December 2025, 27: 69-102

Abdullah Bosnevî Şârihi Abdülhalîm b. Lütfullah: Hayatı, Eserleri ve Sübhâneke Şerhi

Orhan MUSAHANLI
Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı
Associate Professor, Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology,
Department of Sufism
Afyonkarahisar / Türkiye
orhan.musahanli@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9081-3771

Makale Bilgisi / Article Information
Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article
Geliş Tarihi / Received: 1 Temmuz / July 2025
Kabul Tarihi / Accepted: 16 Ağustos / August 2025
Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2025
Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December
Sayı / Issue: 27 **Sayfa /Page:** 69-102
Atıf / Cite as: Musahanlı, Orhan. "Abdullah Bosnevî Şârihi Abdülhalîm b. Lütfullah: Hayatı, Eserleri ve Sübhâneke Şerhi [Abdallâh al-Bosnawî's Commentator Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh: His Life, Works, and Commentary on the Subhânaka]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 27 (December 2025): 69-102.
https://doi.org/10.18498/amailad.1732193
İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Abdallâh al-Bosnawî's Commentator Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh: His Life, Works, and Commentary on the Subhânaka

Abstract

This article examines the Sufi thought of Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh (d. 1072/1662), a significant yet overlooked Sufi-scholar of the 17th-century Ottoman intellectual tradition who followed the Akbarian school, through his *Sharh* on Abdallâh Bosnevî's (d. 1054/1644) the *qasida* concerning the levels of existence (*marâtib al-wujûd*), as well as his commentary on *Subḥânaka*. Due to the lack of information in classical biographical sources and confusions arising from name similarities, he has been mistaken in some modern studies for contemporaries such as *Sharîḥ al-Manarʿ* Abd al-Ḥalim (d. 1051/1641) or Abd al-Ḥalim b. Pir Qadam (d. 1088/1677). However, dedications in his works and colophons in manuscript copies have enabled the accurate identification of his scholarly and Sufi persona. These records reveal that he was active in the second half of the 17th century and maintained relations with prominent political figures of the period such as Köprülüzâde Fâdıl Aḥmad Pasha (d. 1087/1676). This study aims to shed light on his multifaceted scholarly identity by analyzing his works in both exoteric sciences such as grammar, rhetoric, and logic as well as in Sufism. Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh stands out as the fourth author in the tradition of utilizing the classification of the forty levels of existence, following Abd al-Karim al-Jîlî (d. 832/1428), Shaykh Gars al-Din al-Khalil, and Abdallâh al-Bosnawî. His *Sharḥ* on Bosnawî's *qasida* represents an original contribution to Ottoman Sufi thought by reinterpreting the forty-level ontology originally formulated by Jîlî and subsequently revised by Bosnevî largely through the lens of Bosnevî's modifications. The commentary deeply explores key Akbarian concepts and notions such as *ʿamâʾ*, *nafas al-Rahmân*, al-*aʿyân ath-thâbita*, and *al-insân al-kâmil*, while also addressing practical dimensions of Sufism, including the balance between the apparent (*ẓâhir*) and the hidden (*bâtin*), the unity of *sharîʿa* and *haqîqa*, and the reconciliation of human effort (*kasb*) and trust in God (*tawakkul*). Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh adopts a critical stance toward extremist tendencies in contemporary Sufi circles, emphasizing that esoteric knowledge (*ilm al-bâtin*) can only be completed when integrated with the exoteric sciences (*ulûm al-ẓâhir*). For him, neglecting the exoteric rulings of *sharîʿa* in pursuit of truth is as deficient as limiting oneself solely to exoteric sciences. Thus, he opposes interpretations that reduced Sufi experience to mere theoretical speculation or entirely disregard its practical dimension. The *Sharh al-Subhânâka* reveals another significant aspect of his intellectual world. While largely compiled from his commentary on Bosnawî's

qasîda, this work is notable for simultaneously engaging with the intellectual lines of Fakhraldîn al-Râzî (d. 606/1210) and Ibn al-Arabî. In the *Sharh al-Subhânaka*, he conducts a semantic analysis of the terms *ism* (name), *musammâ* (named entity), and *tasmiyya* (naming) in alignment with Râzî's methodology, while maintaining his adherence to the degrees of existence as developed in the Jîlî-Shaykh Gharsaldîn al-Khalîlî-Bosnawî tradition, particularly on topics like *al-insân al-kâmil* and the secret of lordship (*sirr al-rubûbiyya*). This dual-layered approach reflects his scholarly identity as both a theologian (*mutakallim*) and an Akbarian Sufi. As a key representative of the Akbarian tradition in 17th-century Ottoman lands, Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh stands out as a scholar-Sufi embodying the Jîlî-Bosnawî interpretation of Akbarian thought. However, the lack of biographical records and name confusions have hindered a full assessment of his intellectual legacy. This study serves as a preliminary step for future research, highlighting the need for further examination of this overlooked figure in the history of Ottoman intellectual and Sufism.

Keywords: Taṣawwuf, Abd al-Ḥalim b. Lutfullâh, Abdallâh al-Bosnawî, Wahdat al-Wujûd, Sharh of Subhânaka, Ottoman Sufism.

Abdullah Bosnevî Şârihi Abdülhalîm b. Lütfullah: Hayatı, Eserleri ve *Sübhâneke Şerhi*

Öz

Bu makale, XVII. yüzyıl Osmanlı entelektüel geleneğinde Ekberî düşünceyi takip eden ancak akademik literatüre girmemiş önemli bir sûfî-âlim olan Abdülhalîm b. Lütfullah'ın (öl. 1072/1662 sonrası) tasavvuf anlayışını, Abdullah Bosnevî'nin (öl. 1054/1644) varlık mertebelerine dair kasidesine yazdığı *Şerh* ve *Sübhâneke Şerhi* ekseninde incelemektedir. Klasik biyografik kaynaklardaki bilgi eksiklikleri ve isim benzerlikleri nedeniyle bir kısım modern araştırmalarda Şârihu'l-Menâr Abdülhalîm (öl. 1051/1641) veya Abdülhalîm b. Pîr Ḳadem (öl. 1088/1677) gibi çağdaşlarıyla karıştırılan Abdülhalîm b. Lütfullah'ın ilmî ve tasavvufî kişiliği, eserlerindeki ithaf ve yazma nüshalarındaki istinsah kayıtları sayesinde tespit edilmiştir. Bu kayıtlar, onun ilmî faaliyetlerini XVII. yüzyılın ikinci yarısında sürdürdüğünü ve dönemin Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (öl. 1087/1676) gibi siyâsî figürleriyle ilişkiler kurduğunu göstermektedir. Makale, müellifin hem nahiv, belagat ve mantık gibi zâhirî ilimler hem de tasavvuf alanındaki eserlerini ele alarak onun çok yönlü ilmî kişiliğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah, kırklı varlık mertebesi tasnifini esas alan yazarlar silsilesinde Abdülkerîm Cîlî (ö. 832/1428), Şeyh Garseddin el-Halîlî ve Abdullah

Bosnevî'den sonra dördüncü isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun Bosnevî'nin kasidesine yazdığı *Şerh*, Abdülkerîm Cîlî tarafından ortaya konan, Bosnevî tarafından takip ve tadil edilen kırklı varlık mertebesi anlayışını büyük oranda Bosnevî'nin tadilini esas alarak yeniden yorumlayarak Osmanlı tasavvuf düşüncesi araştırmalarına özgün bir katkı sunmaktadır. Bu şerhte, amâ, nefes-i Rahman, a'yân-ı sâbite, insân-ı kâmil gibi onlarca Ekberî kavram ve düşünce derinlemesine incelenirken, aynı zamanda zâhir-bâtın dengesi, şerîat-hakîkat bütünlüğü ve kesb-tevekkül uzlaşısı gibi tasavvufun amelî boyutuna ilişkin önemli meselelere de yer verilmektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah, özellikle dönemin sûfî çevrelerinde görülen aşırılıklara karşı eleştirel bir tavır takınarak, bâtınî bilginin ancak zâhirî ilimlerle bütünleştiğinde tamamlanabileceğini vurgulamaktadır. Abdülhalîm b. Lütfullah'a göre, hakikate ulaşmak için şerîatın zâhirî hükümlerini ihmal etmek, tıpkı sadece zâhirî ilimlerle yetinmek gibi eksik bir yaklaşımdır. Bu nedenle tasavvufî tecrübeyi sırf nazarî bir eyleme indirgeyen veya amelî boyutunu tamamen görmezden gelen anlayışlara karşı çıkmaktadır. *Sübhâneke Şerhi* ise Abdülhalîm b. Lütfullah'ın düşünce dünyasının diğer önemli boyutunu ortaya koymaktadır. Büyük ölçüde Bosnevî kasîdesinin şerhinden derlenmiş olmakla birlikte, bu eser Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve İbnü'l-Arabî çizgisine aynı eserde yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah, *Sübhâneke Şerhi*'nde isim, müsemma ve tesmiye kelimelerinin semantik tahlilini Râzî çizgisinde yaparken, insân-ı kâmil ve rubûbiyet sırrı gibi konularda Cîlî-Bosnevî çizgisinde oluşan varlık mertebeleri görüşüne bağlılığını sürdürmüştür. Bu çift katmanlı yaklaşım, onun hem bir kelâm âlimi hem de Ekberî olarak ilmî kimliğini yansıtmaktadır. XVII. yüzyıl Osmanlısında Ekberî geleneğin önemli bir temsilcisi olan Abdülhalîm b. Lütfullah, Ekberîliğin Cîlî-Seyh Garseddin el-Halîlî-Bosnevî yorumunu temsil eden bir âlim-sûfîdir. Ne var ki biyografik kayıtların eksikliği ve isim karışıklıkları, onun düşünce mirasının tam olarak değerlendirilmesini engellemektedir. Bu çalışma, gelecek araştırmalar için bir başlangıç niteliği taşırken, Osmanlı ilim ve tasavvuf tarihinin bu karanlıkta kalmış önemli isminin ileri okumalara tabi tutulması gereğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Abdülhalîm b. Lütfullah, Abdullah Bosnevî, Vahdet-i Vücûd, Sübhâneke Şerhi, Osmanlı tasavvufu.

Giriş

Osmanlı ilim ve tasavvuf tarihinin derinliklerinde keşfedilmeyi bekleyen önemli şahsiyetlerden biri olan Abdülhalîm b. Lütfullah, hakkında çalışma yapılmayan bir âlimdir. Bu makale, akademik olarak ilk defa ele alınan bu önemli şahsiyetin hayatını, eserlerini ve Ekberî düşünce içerisindeki yerini tespit etmeyi hedeflemektedir. XVII. yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasında vahdet-i vücûd geleneğinin Bosnevî çizgisini devam ettiren biri olarak karşımıza çıkan Abdülhalîm b. Lütfullah'ın tasavvufî kişiliği, özellikle Abdullah Bosnevî'nin[1] varlık mertebelerine dair kasidesine yazdığı geniş *Şerh* ve *Sübhâneke Şerhi* üzerinden anlaşılabilir. Bu metinler, onun hem Ekberî teoriye hâkimiyetini hem de kelâmî meselelerde Râzî çizgisine hakimiyetini yansıtmaktadır. Aynı zamanda, zâhirî ilimlerle tasavvuf dengesini koruma çabası, dönemin ilim-tarikat ilişkilerine dair önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Ne var ki çağdaşlarını ele alan *Şekâik* zeyilleri gibi biyografik kaynaklarda hakkında bilgi bulunmayışı, Bursalı Mehmed Tahir'in (öl. 1925) onu Abdülhalîm b. Pîr Kadem (öl. 1088/1677) ile[2] Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920) ve Ömer Rıza Kehhâle'nin (öl. 1987) de onu Şârihu'l-Menâr lakabıyla anılan başka bir Abdülhalîm'le[3] (öl. 1051/1641) karıştırmasına yol açmıştır. Bu karışıklık, eserlerindeki ithaf ve atıfta bulunduğu kişilere dair dua ve tanıtıcı ifadelerin değerlendirmesinden hareketle düzeltilebilmiştir. Bu çalışmada, Abdülhalîm b. Lütfullah'ın eserlerindeki bilgilerden hareketle ulaşılabildiği kadarıyla eserleri ve tasavvuf anlayışı, özellikle *Kaside Şerhi* ve *Sübhâneke Şerhi* merkeze alınarak incelenecek; Ekberî geleneğin Bosnevî[4] yorumuna yaptığı katkılar, kelâm-tasavvuf etkileşimi ve zâhir-

---

1 Abdullah Bosnevî'nin Ekberîlik içerisindeki yeri için bk. Abdullah Kartal, "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği", *II Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Hasan Yaşar (Konya: MEBKAM Yayınları, 2014), 138-142.

2 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. Yekta Saraç, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2016), 1/381.

3 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, haz. Kilisli Rıfat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 1/505; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, ts.), 5/97.

4 Abdullah Bosnevî'nin çok yönlü ilmî kişiliği hakkında bk. Ercan Alkan, "Abdullah Bosnevi'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-na'leyn fi'l-vüsul ilâ hazreti'l-cem'ayn Örneği - Metin, Tercüme, Değerlendirme", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan-Osman Sacit Arı (İstanbul: İsar Yayınları, 2018), 527-57; Mehmet Akif Alpaydın, "Abdullah

bâtın dengesine dair vurguları ele alınacaktır. Ayrıca, onun nahiv ve mantık sahasındaki çalışmaları, tasavvufî kimliğiyle olan bağlantısı üzerinden tanıtılacak ve kısaca değerlendirilecek; kesb-tevekkül ve zâhir-bâtın dengesinin bozulmasına dair eleştirileri, dönemin sûfî çevrelerindeki sapmalara karşı bir uyarı metni olarak yorumlanacaktır.

1. Abdulhalîm b. Lütfullâh

1.1. Hayatı

Abdülhalîm b. Lütfullah hakkında erken dönem biyografi kaynaklarında bilgi bulunmaması Bursalı Mehmed Tahir, Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rıza Kehhâle gibi son dönem müelliflerinin onun hakkında yanlış bilgiler vermesine sebep olmuştur. Şöyle ki Bursalı Mehmed Tahir, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* adlı nahiv eserini yanlışlıkla Abdülhalîm b. Pir Kadem b. Şeyh Nasuh'a nispet etmiştir.[5] Oysa bu eser, Abdülhalîm b. Lütfullah'a aittir. Bağdatlı İsmail Paşa ve Kehhâle ise Abdülhalîm b. Lütfullah'ın *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* ve *Şerhu'l-Menâr* adlı iki eserinin bulunduğunu, Bosna kadılığı yaptığını ve 1051/1641 yılında vefat ettiğini kaydetmektedirler.[6] *Menâr* şarihi ve Bosna kadılığı yapan kişi,

Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Aralık 2017), 367-385; Emre Topcuoğlu, "Abdullah Bosnevî'nin Kitâbu enfesi'l-vâridât fî şerhi evveli hutbeti'l-Fütûhât İsimli Risalesi" *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 285-32; Derya Çakır Baş, "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri" *Tasavvuf* 31 [2013/1], s. 33-56; Ahmet, Akdağ, "Abdullâh Bosnevî'ye Atfedilen Bir Eser: Rüstem Paşa-zâde Hüseyin'in Şerh-i Kasîde-i Münferice'si" *Kadim* 9 (Nisan 2025), 181-187; Bünyamin Açıkalın, "Abdullah Bosnevî'nin Zülkarneyn'in Batı Seferine Dair İşârî Tefsir Risalesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 249-266; Ali Çoban, "Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Mesnevî Ve Bosnalı Şârihleri: Sûdî Bosnevî, Ali Dede Bosnevî Ve Abdullah Bosnevî", *II. Uluslararası Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu* (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yay, 2016), 301-302; Abdullah Çakır, *Abdullah Bosnevî'de Varlık-İmkân Ve Yokluk* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

5 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/381; Abdülhalîm b. Pir Kadem b. Şeyh Nasuh hakkında bilgi için bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, nşr. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/1121-1122; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakâ'ik Fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, nşr. İsmail Yıldırım (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 172.

6 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/505; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/97.

aslında Şârihu'l-Menâr olarak bilinen Abdülhalîm Efendi'dir. Şârihu'l-Menâr ve Bosna kadısı olarak bilinen Abdülhalîm Efendi, Osmanlı tarihçisi Şârihu'l-Menârzâde Ahmed Efendi'nin babası ve Amasyalı Bayram Efendi'nin oğludur.[7] Dolayısıyla Bosna kadılığında bulunduğu ve 1051 senesinde vefat ettiği gibi detaylar Abdülhalîm b. Lütfullah'a değil, isim benzerliğinden ötürü Şârihu'l-Menâr olarak bilinen Abdülhalîm Efendi'ye ait olmalıdır. *Şekaik* zeyillerinde Şârihu'l-Menâr olarak bilinen Abdülhalîm Efendi'nin Bosna kadılığı yaptığı ve 1051/1641 senesinde vefat ettiği bilgileri yer almaktadır.[8] Sâlim el-Kaddûrî el-Hamd ve Muhammed Hüseyin Abdullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* adlı eserdeki illetler bahsini ele aldıkları makalesinde, Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rıza Kehhâle'nin kaynaklarda yer alan hatalı bilgilerini fark etmeden tekrarlamışlardır.[9] Öte taraftan Abdülhalîm b. Lütfullah *Hâvi'l-*

---

[7] Bayram Efendizade Şârihu'l-Menâr Abdülhalîm Efendi ve oğlu Şârihu'l-Menârzâde Ahmed Efendi hakkında bilgi için bk. Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, nşr. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 297-298; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 1/427-428; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 947-948.

[8] Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 297-298; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 1/427-428.

[9] Sâlim el-Kaddûrî el-Hamd ve Muhammed Hüseyin Abdullah [el-Cebûrî], "el-İlletu'n-Nahviyye inde Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rûmî (v. 1051h) fî kitâbihî: Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid", *Mecelletü Câmiati Tikrît li'l-ulûmi'l-insâniyye* 24/4 (Nisan 2017), 386. Ayrıca Abdülhalîm b. Lütfullah'ın *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid*'i Ziyad Tâhâ İbrahim el-Hayyânî tarafından yanlışlıkla 1051 senesinde vefat eden Abdülhalîm Efendiye nispetle *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rûmî (v. 1051h): Dirâse ve Tahkîk* başlığı altında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş (Bağdat: el-Câmiatü'l-Irâkıyye, Külliyetü'l-Âdâb, Kısmu'l-lugati'l-Arabiyye, 2017) ve aynı yanlış nispetle Muhammed Hüseyin Abdullah el-Cebûrî tarafından yayınlanmıştır (Ürdün: Dâru Ammâr, 2019). Benzer şekilde Ferhat Koca'nın *Menâr* şarihlerini zikrederken Bosna Kadısı Şârihu'l-Menâr Bayram Efendizâde Abdülhalîm Efendi'yi "Bosna Kadısı Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rûmî" şeklinde zikretmesi ve Harun Abacı'nın Abdülhalîm b. Lütfullah'ın *Risâle fî i'râbi'l-istiâze*'sinin müellifini "Kadi Bosna Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rumî (1051/1641)" şeklinde göstermesi, Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rızâ Kehhâle'nin verdiği yanlış bilgilerden kaynaklanmaktadır. Bk. Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 297-298; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 1/427-428; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 947-948; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/505; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/97; Ferhat Koca, "Menâru'l-envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/119; Harun Abacı, "Osmanlı Dönemi İ'râbü'l-Kur'ân Literatürü Üzerine", *Osmanlı*

fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid'i Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'ya ithaf emiş ve Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın oğlu Fazıl Mustafa Paşa bu eseri 1086/1676 senesinde istinsah etmiştir.[10] Fazıl Ahmed Paşa 1072-1087 senelerinde sadrazamlık yaptığına göre bu ithaf 1072/1662-1086/1676 seneleri arasında gerçekleşmiştir. Buradan Abdülhalîm b. Lütfullah'ın 1072/1662 senesinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Bosnevî'nin *el-Müsteve'l-a'lâ fi'ş-şürbi'l-ahlâ fî tefsîri kavlihî 've kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ* isimli risalesinin sonuna düştüğü bilgiler de onun 1054/1644 senesinde vefat eden Abdullah Bosnevî'den sonra hayatta olduğunu göstermektedir:

> Merhum ve mağfûr Şârih-i *Fusûs* Abdullah Efendi Hazretleri işbu kaside-i garrâda [yüce kasidede] ve '*bede'n-neş'u …'* [zuhur başladı …] beytinden '*fe mâün ba'dehû ashâbu sekr …'* [sudan sonraki sekr ashabı …] beytine gelince iki beyit içinde merâtib-i vücûdiyyeyi -ki on bir mertebedir- setr ü nümâ etmiştir. Bu fakîr-i pür taksîr Abdülhalîm b. Lütfullah ol on iki mertebeyi on altı beyitte izhâr ve îrâda cüret etmiştir ki her bir mertebe adedi ile zikr olunur.[11]

Elde edilen verilerin değerlendirilmesi neticesinde, 1051/1641 yılında vefat eden ve kaynaklarda Bosna kadısı ile Şârihu'l-Menâr unvanlarıyla anılan Bayram Efendizâde Abdülhalim Efendi ile *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmi'i'l-kavâ'id* adlı eserin müellifi Abdülhalim b. Lütfullah'ın farklı şahsiyetler olduğu sonucuna varılmaktadır.

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın ulaşılabilen bütün eserleri Arapçadır. Ancak Abdullah Bosnevî'nin kasidesinin üzerine yazdığı şerhin haşiyelerine yer yer Türkçe haşiyeler düşmüştür. Abdülhalîm b. Lütfullah hakkında klasik biyografi kaynaklarında bilgi bulunmamakla birlikte, kendi eserlerinde de memleketi, zâhirî ilimlerdeki hocaları, bağlı olduğu tarikat ve şeyhi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak eserlerinin hamişlerinde Türkçe ifadeler kullanması, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* adlı eserini Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'ya sunması,[12] Arap ve Acem kelimelerinin yanında Anadolu (Rûm) ve Türk kelimesini

---

Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayınları, 2018), 594.

10 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 589), 2a, 87a.

11 Abdullah Bosnevî, *el-Müsteve'l-a'lâ fi'ş-şürbi'l-ahlâ fi tefsîri kavlihî 've kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ* (Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864), 71b.

12 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 589), 2a, 87a.

kullanması[13] ve yazmalarının çoğunun Süleymaniye ile Konya kütüphanelerinde bulunması gibi karineler dikkate alındığında onun Osmanlı coğrafyasında, muhtemelen Anadolu'da yaşamış bir sûfî-yazar olduğu söylenebilir.

2. Eserleri

2.1. Tasavvuf Alanında Yazmış Olduğu Eserler

2.1.1. *Şerhu kasîdeti Abdillah el-Bosnevî fî merâtibi'l-vücûd ve Nazîretihâ*

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın, Abdullah el-Bosnevî'ye ait kasideye yazdığı şerhin bilinen tek nüshası, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki (nr. 9864, vr. 1b-61b) bir yazma mecmua içinde yer almaktadır. Aynı mecmuada, Bosnevî şârihinin söz konusu kasideye yazdığı nazîre (nr. 9864, vr. 70b-72a) de bulunmaktadır. Ekberî gelenekteki kırklı varlık tasnifi esas alınarak, hem nazım hem de nesir türündeki ilgili literatür incelendiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Abdülkerîm Cîlî[14] varlık mertebelerini kırklı tasnifte ele alan bir eser yazmış,[15] Abdullah Bosnevî'nin müridi Seyh Garseddin el-Halîlî ise Cîlî'nin bu eserini nazma çekmiş ve Abdullah Bosnevî de bu nazmı şerh etmiştir.[16] Yine Abdullah Bosnevî *el-Müsteve'l-A'lâ fi'ş-şürbi'l-Ahlâ fî tefsîri kavlihî 've kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ'* adlı risalesinin sonunda,[17] varlık mertebelerini kırklı tasnif şeklinde

---

13 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 655), 1b, 5a.

14 Abdülkerim Cîlî'nin Ekberîlik içerisindeki konumu hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Kartal, *Abdülkerim Cîlî, Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003).

15 Abdülkerîm el-Cîlî, *Merâtibu'l-vücûd ve hakikatu külli mevcûd* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1999).

16 Abdullah Bosnevî, *el-Kıra'r-rûhiyye li'l-memdûd li'l-edyâfi'l-vâridîne min merâtibi'l-vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 2129), 1b, 1b-27a. *el-Kıra'r-rûhiyye*'nin tahkikli metni ve Abdullah Bosnevî'nin hayatı, eserleri ve varlık mertebeleri görüşü hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 1-95; Abdullah Çakır, *Abdullah Bosnevî'de Varlık-İmkân ve Yokluk*, 102-104.

17 Abdülhalîm b. Lütfullah *Kaside Şerhi*'nin girişinde (Yusuf Ağa, 9864, 1b) Abdullah Bosnevî'nin *el-Müsteve'l-a'lâ*'sının zeylinde söz konusu kasidesini yazdığını söylemektedir. Abdullah Bosnevî'nin *el-Müsteve'l-a'lâ*'sının Konya Yusuf Ağa

açıklayan bir kaside yazmış[18] ve Abdülhalîm b. Lütfullah, bu kaside üzerine bir şerh[19] ve bir nazire[20] yazarak bu geleneğe eklenmiştir. Abdülhalîm b. Lütfullah, Bosnevî'nin kasidesinin varlık mertebelerini edebi ve nefis bir üslupla (*bedî'*) anlattığını belirtmektedir.[21] Şerhin girişinde başvurduğu kaynakları İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî (öl. 673/1274), Abdülkerim Cîlî (öl. 832/1428) ve Abdullah Bosnevî'nin eserleri olarak belirtir.[22] Ancak Abdülhalîm'in *Kasîde Şerhi* incelendiğinde en yoğun başvurulan kaynağın Abdullah Bosnevî'nin kırklı varlık mertebeyi ele aldığı *el-Kıra'r-rûhiyye li'l-memdûd li'l-edyâfi'l-Vâridîne min merâtibi'l-vücûd*[23] isimli eseri olduğu görülür. Abdülhalîm b. Lütfullah Abdullah Bosnevî hakkında fazla bilgi vermez, yalnızca ondan "Şârih-i Fusûs olarak meşhur Abdullah Efendi" ve "Merhum Şeyh-i Nâzım Abdullah Efendi"[24] diye bahseder. Abdülhalîm b. Lütfullah bu kaside üzerine şerh yazmakla kalmayıp, aynı zamanda ona bir nazire yazması onun Ekberî gelenek içerisinde Abdullah Bosnevî çizgisini takip ettiğini göstermektedir. İbnü'l-Arabî'nin Hakk'ı müşahede sebebiyle kendilerinden geçmiş olan meleklerin (melâike-i müheyyeme) insandan üstün olmamasını

Kütüphanesindeki (nr. 9864) nüshasının sonunda (vr. 62a-70b) Bosnevî'nin söz konusu kasidesi ve ekinde Abdülhalîm b. Lütfullah'ın bu kasidenin Abdullah Bosnevî'ye aidiyetini açıklayan Türkçe ifadeleri ve peşi sıra kendisinin bu kaside üzerine yazdığı nazire bulunmaktadır (70b-72b). Fakat Abdullah Bosnevî'nin *el-Müsteve'l-a'lâ*'sının müellif hattı ile olan Carullah (nr. 2129, vr. 51a-60a) nüshası ve Şehid Ali Paşa (nr. 2788, vr. 25b-38b) nüshalarının sonunda bu kaside yer almamaktadır. Bosnevî'nin çağdaşı olan Abdülhalîm b. Lütfullah'a göre bu kasidenin Abdullah Bosnevî'ye aidiyetinde hiçbir şüphe yoktur. Carullah ve Şehid Ali Paşa nüshalarında bu kasidenin yer almayışı hususuna dikkatimi çeken Abdullah Çakır'a müteşekkirim.

18 Abdullah Bosnevî, *el-Müsteve'l-a'lâ fi'ş-şürbi'l-ahlâ fi tefsîri kavlihî 've kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ'* (Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864), 70b-71b.

19 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Kasîdeti Abdillah Bosnevî fi merâtibi'l-vücûd* (Yusuf Ağa, 9864), 1b-61b.

20 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Nazîretu Kasîdeti Abdillah el-Bosnevî fi merâtibi'l-vücûd* (Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864), 71b-72a.

21 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 1b.

22 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 2a.

23 Bosnevî'nin *el-Kıra'r-rûhiyye*'sinde yer alan Cîlî'nin *Merâtibu'l-vücûd* eleştirileri ve kırklı tasnif ile beşli ve yedili varlık mertebelerinin karşılaştırılması hakkında bilgi için bk. Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*, 29-36, 86, 95-98.

24 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 2a.

Bosnevî'nin mutlak bir üstünlük olarak anlamadığını[25] ve Sadreddin Konevî'nin nebilerin ruhlarının mütehayyiz olmadığı görüşüne Bosnevî'nin İbnü'l-Arabî'nin *Ukletü'l-Müstevfiz*'inden hareketle yaptığı itirazları aktarması,[26] Bosnevî'nin İbnü'l-Arabî ve Konevî yorumlarının tespiti ve Abdülhalîm b. Lütfullah üzerinden etkisi açısından da önem arz etmektedir. Şerhte kullanılan teknik dile örnek olması açısından vahdet-i vücûd düşüncesinin girift kavramlarından olan a'yân-ı sâbite açıklamalarından birini burada aktarıyoruz:

> A'yân-ı sâbite, zâtî şe'n ve ilâhî isim ile sıfatların suretleridir. İlâhî zât, ilmî hazrette a'yân-ı sâbitenin suretlerini özel bir taayyünle belirlemiş ve a'yân-ı sâbite varlıkla muttasıf olmayıp yokluk halinde iken tecelli etmiştir. Bundan dolayı a'yân-ı sâbite ilm-i ilâhîdeki mümkünlerin hakikatleridir. A'yân-ı sâbitenin iki yönü vardır. Bir yönden a'yân-ı sâbite isim ve sıfatların suretleri olması itibariyle ilâhî hakikatler iken diğer yönden ise mümkünlerin hakikatleri ve dayanaklarıdır. Birinci yön ve itibardan a'yân-ı sâbite isimler için ruhlara göre bedenler ne ise odur [ilâhî isimler = ruhlar / a'yân-ı sâbite = bedenler]. Diğer yön ve itibara göre ise a'yân-ı sâbite bedenlere göre ruhlar ne ise odur [mümkünler = bedenler / a'yân-ı sâbite = ruhlar]. Bunu anladıysan bil ki a'yân-ı sâbite feyz-i akdes ile taayyün etti ve suretleri -ki bu suretler mümkin aynların lazım ve tabileridir- ile hariçte feyz-i mukaddes ile zuhura geldi. A'yân-ı sâbite ca'l (yaratılmışlık) ile muttasıf değildir ve mec'ûl (yaratılmış) değildir. Çünkü hariçte mevcut değildir. Yaratılmış şey hariçte mevcuttur. A'yân-ı sâbite varlık kokusu koklamamıştır. Mevcud a'yân-ı sâbitenin feyz-i mukaddes ile zahir olan suretleridir. Bütün kâinatın suret ve mazharları a'yân-ı sâbite ve isim ile sıfatların suretleridir.[27]

Şerh, vahdet-i vücûd düşüncesini; Konevî, Cîlî ve Bosnevî'nin temsil ettiği vahdet-i vücûd anlatısını ve dilini takip ederek sistematik bir şekilde ele alan önemli bir eserdir. Bosnevî kırklı varlık mertebelerini ele alırken Cîlî'den ayrıştığı noktaları dile getirmektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah'ı, Cîlî, Seyh Garseddin el-Halîlî ve Bosnevî'den sonra kırklı varlık mertebesi

---

[25] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 14a-15b. Bosnevî'nin İbnü'l-Arabî'ye olan olan itirazları için ayrıca bk. Abdullah Bosnevî, *Kitâbu mufâdeleti'l-esmê beynde efdali'l-beşeri ve'l-melei'l-a'lâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 2129), 35b-41b; Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*, 19.

[26] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 30a-31a. Bosnevî'nin Konevî'ye olan itirazları için ayrıca bk. Abdullah Bosnevî, *Kitâbu sırri taayyüni ervâhi'l-enbiyâ ashâbi'l-cem'i fî merâtibi semâvâti's-seb'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 2129), 146b-150a.

[27] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 3b.

tasnifini temel alan dördüncü bir yazar olarak tespit ettik.[28] Ancak o Kaside Şerhinde, Bosnevî ve Cîlî'nin eserlerini kullanmakla birlikte Bosnevî'nin Cîlî'ye yönelttiği eleştirilerle ilgili bir karşılaştırma veya değerlendirmede bulunmamaktadır.[29]

2.1.2. *Şerhu Sübhâneke*

Makalenin temel dayanaklarından biri olan bu eser, aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.2. Nahiv Alanında Yazmış Olduğu Eserler

2.2.1. *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid*

Esere gençliğinden beri dönemin âlimlerinden nahiv okuduğunu, ilim taliplerine nahiv okuttuğunu ve daima zihninde usûl-ı nahve dair bir şeyler yazmak fikrinin var olduğunu belirterek giriş yapan Abdülhalîm b. Lütfullah, bu düşüncelerini önce meşhur nahiv usul ve kaidelerini toplayarak, *Câmi'u'l-kavâ'id* adında muhtasar bir eser yazarak ve ardından bu muhtasarı *Hâvi'l-fevâid* başlığı altında şerh ederek gerçekleştirmiştir.[30] Müellif, bu çalışmasıyla nahiv usullerine dair dağınık bilgileri bir araya getirmeyi hedeflemiş, konuları ilgili bölümlere ayırmış ve sonunda, eserini özetlediği bir hatime eklemiştir. [31] Abdülhalîm b. Lütfullah'ın eserlerinin bulunduğu bir mecmuanın zahriyesinde Abdülhalîm en-Nahvî olarak anılması onun nahve olan yoğun ilgisini açıkça ortaya

---

[28] Abdullah Kartal kırklı varlık mertebelerini esas alarak eser kaleme alan yazarlar konusunda şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Bizim görebildiğimiz kadarıyla bu konu ile ilgili ilk eser yeren Abdulkerim Cîlî'dir. Yaptığımız kütüphane taramalarından elde ettiğimiz sonuca göre Cîlî'den sonra bu tasnif üzerine Abdullah Bosnevî ve müridi Seyh Garseddin el-Halîlî çalışma yapmışlardır. Şeyh Garseddîn'in Cîlî'nin tasnifini dikkate alarak manzum üslûb ile vücûda getirdiği şiiri Bosnevî şerh etmiştir. Dolayısıyla şu ana kadar kırklı tasnifle ilgili bu üç eser dışında bir başka çalışmaya ulaşamadığımızı belirtmeliyiz." Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*, 36.

[29] Cîlî ve Bosnevî'nin varlık mertebeleri yorumlarının mukayesesi için bk. Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*, 86, 95-98.

[30] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739), 1b-2a.

[31] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (Esad Efendi, 3739), 116a-120b.

koymaktadır.[32] Abdülhalîm b. Lütfullah'ın söz konusu metin ve şerhi, eserleri arasında günümüze en çok nüshası ulaşan eseridir.[33] Eseri Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'ya ithaf emiştir.[34] Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rıza Kehhâle'nin *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid*'i Kirmânî'nin (?) nahve dair eserinin şerhi olarak sunmaları yanlıştır.[35] Yukarıda geçtiği üzere *Câmiu'l-kavâid* isimli metin ve *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* isimli şerhin her ikisi Abdülhalîm b. Lütfullah'a aittir.

2.2.2 *Risâle fî i'râbi'l-istiâze*

Risâle fî i'râbi'l-istiâze'nin iki nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan biri Esad Efendi Kütüphanesi'ndeki (nr. 3739, vr. 203b-205b), diğeri ise

---

32 (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3187), Zahriye.

33 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3841), 1b-87a; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739), 1b-120a; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5150), 27b-95b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1913), 1b-96a.

34 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid* (Esad Efendi, 3739), 1b; Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık seneleri hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/260-262. Müellifin *Hâvi'l-Fevâid*'i Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'ya ithaf etmesi, Paşa'nın âlim ve sanatkârları himaye eden, ilimle temayüz etmiş bir devlet adamı olarak temâyüz etmesiyle doğrudan ilişkilidir. Şöyle ki Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (öl. 1136/1724), Osmanlı sadrazamlarına dair biyografik eserinde Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'yı bilge, cömert ve erdemli bir yönetici olma hususunda Bermekî vezirlerine benzetmektedir. Fatih Çalışır, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın hâmiliğinden istifade eden kırk dokuz kişilik Müslüman Osmanlı bilgini, şair, edip ve sanatkâr ismini bizlere sunmaktadır. Abdülhalîm b. Lütfullah ile birlikte liste elliye çıkmış olmaktadır. Bk. Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi, *Hadîkatü'l-vüzerâ* (İstanbul: Ceride-i Havâdis Matbaası, 1271 [1855]), 109; M. Fatih Çalışır, "Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın Hâmiliğindeki İlmî Faaliyetler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, *IV. Cilt*, haz. Semiha Nurdan- Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 39-43.

35 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/505; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/97.

Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ndeki (nr. 3187, vr. 153b-156a) bir mecmua içinde yer almaktadır.

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın oğlu Burhaneddin İbrahim'in i'rab öğrenmeye başladığı dönemde ona ithafen yazdığı risalesidir.[36] Risâlede, istiâze ifadesini oluşturan unsurların i'râb özelliklerinin yanı sıra, Rab, Allah, er-Rahmân ve er-Rahîm gibi ilâhî isimlerin anlamları ile aralarındaki anlam ilişkilerine dair açıklamalara da yer verilmiştir.[37]

2.3. Belagat Alanında Yazmış Olduğu Eserler

2.3.1. Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel

Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel'in tespit edilebilen üç nüshası mevcuttur. Bunlardan ilki Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 9864, vr. 72b-76a), ikincisi Ayasofya Kütüphanesi'nde (nr. 3841, vr. 126b-141a), üçüncüsü ise Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 3187, vr. 153b-160a) yer alan bir mecmua içinde kayıtlıdır.

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın Teftezânî'nin (öl. 792/1390) *Mutavvel Şerhu Telhîsi İlmeyi'l-Meânî ve'l-Beyân*[38] isimli eserindeki bir ibarenin anlaşılmasının kendisine ve bu konuda mahir olan birçok ulemaya zor gelmesinden dolayı "tecellî-i 'âm ve nefes-i rahmân'ın mededi ile" [39] yazdığı bir risaledir. Abdülhalîm b. Lütfullah risalesinin girişinde 'tecellî-i 'âm' ve 'nefes-i rahmân' gibi vahdet-i vücud terminolojisine ait kavramları kullanmak suretiyle Ekberî düşünceye olan mensubiyetini burada da izhar etmektedir. Konya Yusuf Ağa nüshası Abdülhalîm b. Lütfullah'ın açıklamalarını *Telhîs* ve *Mutavvel*'e ait ifadelerden *Telhis*'e ait

---

[36] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Risâle fî i'râbi'l-istiâze* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739), 203b.

[37] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Risâle fî i'râbi'l-istiâze* (Esad Efendi, 3739), 203b-205b.

[38] Hatib Kazvînî'nin (öl. 739/1338), Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'u üzerine kaleme aldığı *Telhîs*, ifadesinin açıklığı, üslûbunun kolaylığı, metot ve planının düzgünlüğünden dolayı Sekkâkî'nin *Miftâh*'ından daha çok tutulmuş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan en meşhur olanları Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) eser üzerine yazdığı iki şerhtir: *eş-Şerhu'l-Muhtasar* ve *eş-Şerhu'l-Mutavvel*. Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* üzerine gelişen literatür hakkında bilgi için bk. Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-ulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/20-21.

[39] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* (Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864), 72b.

olanları kırmızı kalem ile yazmak ve *Mutavvel*'e ait olanların ise üstünü kırmızı kalem ile çizmek suretiyle ayırmıştır.[40] Risalenin kaleme alınmasına sebep olan *Telhîs*'in ifadeleri şu şekildedir: "*Ve lahâ tarafân; a'lâ ve huve haddu'l-i'câzi ve mâ yakrubu anhu. Ve esfel mâ izâ ğuyyire ilâ mâ dûnehû iltehaka inde'l-buleğâi bi asvâtil'-hayvânâti*/Belagatin iki tarafı vardır: En üst tarafı, îcâzın sınırı ve bu sınıra yakın olan kısımdır. En alt tarafı ise, eğer söz bu seviyeden daha aşağıya düşürülürse, beliğ kimseler nezdinde hayvan seslerine benzemiş olur."[41]

2.4. Mantık Alanında Yazmış Olduğu Eserler

2.4.1. Şerhu'l-Gurreti'l-Garrâ ve'd-Dürretü'l-Beyzâ fî İlmi'l-Mîzân

Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân'ın tespit edilebilen dört nüshası vardır. Bunlardan ilki Ayasofya Kütüphanesi'nde (nr. 3841, vr. 87b-130a), ikincisi Esad Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 3739, vr. 125b-189a), üçüncüsü ise Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 3187, vr. 1b-52a) kayıtlı bir mecmua içinde yer almaktadır. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 3739, vr. 1b-40b) bulunan nüsha ise eksik olup son kısmı kayıptır.

Eser, Abdülhalîm b. Lütfullah'ın Seyyid Şerif Cürcânî'nin oğlu Muhammed'in *Gurretü'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* isimli mantıkla ilgili eserini oğlu Burhaneddin İbrahim'e okuttuğu zaman tuttuğu notlardan hareketle yazdığı şerhtir.[42] Nitekim İstiaze'nin irabına dair risalesini de oğlu Burhaneddin İbrahim için yazdığı bilgisi yukarıda geçmişti. Abdülhalîm b. Lütfullah, *Gurre*'nin müellifini Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in önde gelen halifelerinden Hâce Muhammed Pârsâ[43] zannederek şerh etmiştir. Şerhin Ayasofya nüshasının hamişinde bu durumu tashih eden şu bilgiler yer almaktadır: "Şârih [eserin müellifi hususunda] hata etmektedir. Çünkü bu metin Seyyid Şerif Cürcânî'nin [öl. 816/1413] oğlu Muhammed'e aittir."[44] Aslında

---

40 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* (Yusuf Ağa, 9864), 72b-76a.

41 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* (Yusuf Ağa, 9864), 72b-76a.

42 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3841), 87b.

43 Hâce Muhammed Pârsâ hakkında bk. Hamid Algar, "Hâce Muhammed Pârsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/560-562.

44 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (Ayasofya, 3841), 87b.

Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî (öl. 837/1434), babası Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin kendisi için kaleme aldığı Farsça *Suğrâ* ve *Kübrâ*'yı Arapçaya tercüme ettikten sonra bu iki eser tarzında müstakil üçüncü bir eser kaleme almış ve *Gurre fi'l-Mantık* ismini vermiştir.[45] Abdülhalîm b. Lütfullah'ın *Gurre Şerhi*nde yer alan "Hakk'ın vücûdu zâtının aynıdır. O'nun dışında hakiki mevcud yoktur. Mazharlar olarak isimlendirilen nesnelere gelince bunlar ilâhî şe'nler ve O'nun zatına ilişen itibarlardır"[46] şeklindeki ifade ve "varlıkta âşikâre tek nur dışında bir şey yoktur / O nur, çeşitli tecellîlerle zâhir olmuştur"[47] şeklindeki şiir alıntısı, onun Ekberî düşünceye olan bağlılığını her vesile ile ifade etme hassasiyetinden olsa gerektir.

3. Tasavvuf Anlayışına Örnek: Abdülhalîm b. Lütfullah'ta Zâhir-Bâtın ve Kesb-Tevekkül Dengesi

Nahiv, belâgat ve mantık gibi zâhirî ilimlerde dersler vermiş ve bu alanlarda eserler kaleme alan Abdülhalîm b. Lütfullah, yalnızca bu alanlardaki vukufiyetiyle değil, aynı zamanda tasavvufî meselelere yaklaşımındaki dengeleyici tutumuyla da dikkat çekmektedir. Onun eğitim hayatı, hocaları, öğrencileri, tarikat silsilesi, şeyhlik faaliyeti, mürit çevresi ve vefat tarihi gibi biyografik unsurları henüz tam olarak aydınlatılamamış olmakla birlikte; Abdullah Bosnevî'nin varlık mertebelerine dair kaleme aldığı kasideye yazdığı kapsamlı şerh, müellifin ilmî yönelimi ve tasavvufî anlayışı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Söz konusu şerhte Abdülhalîm b. Lütfullah, vahdet-i vücûd geleneğine bağlı Ekberî tasavvufun nazarî meselelerini ayrıntılı bir şekilde işlerken, bir yandan da zâhirî ilimleri küçümseyen ve fakihleri "dalalette" olmakla itham eden sûfî eğilimlere karşı eleştirel bir tutum

---

[45] Ferruh Özpilavcı-Mustafa Özbakır, "Giriş: Mantık Risaleleri", [Seyyid Şerîf Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, Mehmed Hâlis Efendi, *Mantık Risâleleri: Suğrâ, Kübrâ, Dürre, Velediyye, Gurre, Mîzânü'l-Ezhân*, Çeviri-Çeviri Yazı-Eleştirmeli Metin: Ferruh Özpilavcı-Mustafa Özbakır (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), içinde], 22-23.

[46] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (Ayasofya, 3841), 90a.

[47] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (Ayasofya, 3841), 88b.

sergilemektedir. Bu yönüyle onun, zâhirî ilimleri ve kesbi dışlamayan; aksine bunları tasavvufî kemâlin ayrılmaz unsurları olarak değerlendiren bir anlayış benimsediği söylenebilir. Onun seyrüsülûk anlayışının üç temel eksen etrafında şekillendiği söylenebilir: zâhir ile bâtın arasındaki uyum, kesb ile tevekkülün birlikte değerlendirilmesi ve ubudiyetin tasavvufî yolculuğun merkezine yerleştirilmesi.

Zâhir ile bâtın ilişkisinde o, bu iki boyutun birbirinden bağımsız ele alınamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre bâtın, zâhirî/şer'î bilgi olmaksızın tezahür etmez; ruhun bedenle zuhur etmesi gibi bâtın da zâhir ile birlikte anlam kazanmaktadır. İnsan, ilâhî sûret üzere yaratılmış bir varlık olarak hem zâhirî hem bâtınî idrak kabiliyetini haizdir ve her birini kendi mahiyetine uygun şekilde kullanmalıdır. Bu birleşim, insanın kemale ulaşmasının ön şartıdır. Dolayısıyla Abdülhalîm, klasik tasavvuf tarihinde görülebilen yalnızca sadece bâtına yönelen tek taraflı yaklaşımların eksik olduğunu belirtmekte ve her iki bilme biçimini de ilâhî hakikatin kavranması için zorunlu olduğunu dile getirmektedir:

> [**Zâhir ve bâtın dengesi**] Ruh, beden olmadan zâhir olmaz; aynı şekilde bâtın ilmi de zâhir ilmi olmadan ortaya çıkmaz. İlâhî sûret üzere yaratılmış insanlıkta zâhir ilmi ile bâtın ilminin bir araya gelmesi gerekir. Böylece [söz konusu insanlığa ermiş] insan, zâhir olanı zâhir ile, bâtın olanı da bâtın ile müşahede eder ve zâhir ile bâtını cem etmekle muttasıf olur. İşte bu camilik ile insan kemale erer ve zâhir ehlinin bir kısmı gibi işi yalnızca zâhire ve aynı şekilde, bâtın ehlinin bir kısmı gibi işi yalnızca bâtına da has kılmaz.[48]

O, bu dengenin bozulması durumunda ortaya çıkan sûfî tipolojilerini, bâtınî iddialar üzerinden otorite kurmaya çalışan, zâhirî ilim mensuplarını küçümsemeyen ve çevrelerine cehalet ve sefihlik içinde olan kişileri toplayan kimseler olarak tavsif etmektedir. Hatta bazıları, kendi himmetlerini hakikatin ölçüsü olarak sunmakta ve ümmetin âlimlerini sapkınlıkla itham etmektedir. Oysa ibadet hayatının devamlılığı, zâhir ilim ehlinin rehberliği sayesinde korunmaktadır. Bu bağlamda Abdülhalîm, bâtınî iddiaların zâhirî ilme karşıt bir şekilde kullanılması hâlinde, bunun sadece ilmî değil, aynı zamanda ahlâkî bir sapma olduğunu söylemektedir:

> [**Zâhir ve bâtın dengesinin bozulması**] Ey aziz kardeş! Şimdi bir bak: Şeyhlik iddiasında bulunan ve başına sağını solundan, beyazı siyahtan ayıramayan, tam bir ahmaklık ve aptallık içinde, dilsiz hayvanlar gibi olan birtakım cahil ve sefihleri toplayan kişi nasıl da şaşkına dönüyor ve *dalalete düşüyor*! Bir de diyor

[48] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 52b-53a.

> ki: 'Eğer benim himmetim olmasaydı, *siz dalalete düşmüşlerden* olurdunuz.' Oysa kastettiği *dalalete düşmüşler*, Muhammed (s.a.v) ümmetinin âlimleri ve fakihleridir ki şeriatın rükünleri, cemaatle namaz ve insanların hayattaki ve ölümden sonraki tüm işleri ancak onlarla tamama erer.[49]

O, benzer bir şekilde, tasavvuf tarihinde sıkça karşılaşılan kesb ve tevekkül ikiliği konusunda da dengeli bir yaklaşım benimsemektedir. Ona göre sülûk yolunun temel esaslarından biri gayret ve çalışmadır. Nitekim birçok sâlikin, "câmi' olmaklık sırrı" gibi derin bâtınî hakikatlerde boğularak kendi manevî yolculuğunu tamamlayamaması, bu dengenin ihlalinden kaynaklanmaktadır. Müellif, zahmetin temenniden üstün olduğunu ve hakiki kemalin, ancak ilâhî rahmetin lütfuyla ve kulun samimi gayretiyle elde edilebileceğini vurgulamakta ve bu görüşünü âyet-i kerimeler ile desteklemektedir:

> [**Kesb ve tevekkül dengesi**] Çabayı ve gayreti eksik etme! Çünkü tarikat ehli birçok ârif, 'cami olmaklık sırrı' denizinde helak oldu; riyaset (benlik davası) onları hizmeti tamamlamaktan alıkoydu. Eğer kemali talep ediyorsan, Yüce Sultan'a itaatte gayret göster. Sakın şöyle diyenin sözü seni aldatmasın: 'Kim çaba ile ulaşacağını sanıyorsa o zahmet çekiyor ve boşuna uğraşıyor (*taannî*) demektir.' Zira aynı kişi şunu da söylemiştir: 'Kim de çabasız ulaşacağını sanıyorsa, o da boş hayal (*temennî*) peşindedir.' Benlik davası gerektirse de zahmet çekmek (*taannî*) hayal kurmaktan (*temennî*) evlâdır. Sana düşen, itaat ve gayrettir; ancak şu inançla ki, murat edilen/hedeflenen ancak kulların Rabbinin rahmetiyle gerçekleşir. Allah Teâlâ, '*Sizi boş emeller aldattı*.' [Bakara, 2/212] diyerek temenni ehlini/hayal peşinde koşanları kınadı. Çalışanları ise '*Ne güzel ecir var çalışanlar için!*' [Ankebut, 29/58] ve '*Bizim uğrumuzda cihad edenlere elbette yollarımızı göstereriz.*' diyerek övdü.[50]

Öte yandan Abdülhalîm, bâtınî hakikatlerin mutlaklaştırılmasıyla ortaya çıkan bir diğer tehlikeye, yani ubudiyet bilincinin yitirilmesine de dikkat çekmektedir. Ona göre, insanın potansiyel olarak "ilâhî sırları taşıyan" bir varlık oluşu, onu kulluk sınırlarından azade kılmamalıdır. Aksi hâlde insan, rubûbiyet sırrını yanlış yorumlayarak Firavun ve Nemrud gibi ilâhî sırlara mazhar olduğunu iddia eden tarihî figürlerin durumuna düşebilir. Özellikle "ben olmasaydım halk helâk olurdu" ya da "filan kişi benim himmetimle kemale erdi" gibi söylemler, Abdülhalîm b. Lütfullah'a göre tasavvufun özüne aykırıdır. Bu tür iddialar, ilâhî cezayla ya da manevî kemalden mahrumiyetle sonuçlanmaktadır. Müellifin

---

[49] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 50b.

[50] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 51a.

önerdiği çözüm ise nettir: İnsan, ubudiyet şuurunu merkezde tutmalı, manevî iddialardan uzak durmalı ve kâmil kulluk hâlini gözetmelidir. Ancak bu şekilde, gerçek kâmil veliler zümresine dâhil olunabilir. Ekberî düşüncenin insana atfettiği yüksek metafizik mertebenin, ibadet ve itaatle tahakkuk etmesi gerektiği yönündeki ilkeye riayet edilmediğinde ortaya çıkabilecek tehlikelere açıkça işaret eden Abdülhalîm b. Lütfullah'ın ifadeleri, bu bağlamda özel bir önem taşımaktadır:

> [**Kesb ve tevekkül dengesinin bozulması**] İnsanlığın ve ulûhiyet sırrını cem etmişliğin sakın seni aldatmasın! Çünkü bu [bilkuvve halinde sahip olduğun kabiliyet ve istidad] mümin-kâfir, itaatkâr-âsi herkeste mevcuttur. Asıl şerefin; kemali kazanmak ve salih ameller işlemek için gayret göstermendir.
>
> Ulûhiyet sırrı ile aldanıp ubudiyet vasıflarıyla donanmayan kişi dâvâ hastalığından nasıl kurtulsun ki bu amansız bir derttir! Bu hastalık sahibi Firavun, Nemrud ve sair rubûbiyet iddia eden kişi ile birlikte oldu. Rubûbiyet iddiasının en hafif mertebesi, bir insanın, 'Biz olmasaydık, halk (*ıyâl*) helâk olurdu' demesidir. Keza ârif billah bir şeyhin, 'Filan kişi için himmetim olmasaydı, kemâl mertebesine ulaşamazdı' sözü de böyledir. İşte bunlar, ulûhiyet sırrı hastalığından doğan dert ve musibetlerdir. Bahsi geçen her grup, durumuna göre ya en büyük cezayla ya da kâmillerin mertebesinden mahrumiyetle/düşüşle cezalandırılır. Allah, düşüşten korusun! Sakın iddiaya kapılma, ilacını iç [ubudiyete sarıl] ki kâmil velilerden olasın.[51]

Abdülhalîm b. Lütfullah, insanın varlık mertebelerini kuşatan cami varlık anlayışının bu düşünceye mensup insanlarda şer'î yükümlülükleri yerine getirmede bir gevşekliğe sevk etme tehlikesini dile getirmektedir. Onun bu yaklaşımı şeriat-hakikat dengesini gözeten âlim-sûfî kimliğinin bir yansımasıdır.

4. *Şerhu Sübhâneke*

4.1. Nüshaları

Abdülhalîm b. Lütfullah'a ait Şerhu Sübhâneke olarak anılan risalenin üç nüshası tespit edilmiştir. Eserin girişinde müellif, kendisini "Allah'a muhtaç Abdülhalîm b. Lütfullah" şeklinde tanıtarak ismini zikreder; ancak risalesine özel bir başlık vermez.

[51] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 49b.

4.1.1. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 655.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 655 numaralı mücelledin 2a-7a varakları arasında bulunan nüshada istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur. Nüsha açık bir hatla yazılmış olup, tashif ve tahriften halidir. Nüsha müellife ait notları (minhuvat) içermektedir.

4.1.2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3739.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3739 numaralı mücelledin 206a-211b varakları arasında bulunan nüshada istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur. Ancak nüshanın başındaki "Tefsîru Sübhânekallahume min tahrîrâti Üstâdî sellemehullah/Üstadımın -Allah afiyet ve selamet versin- eserlerinden olan Tefsîru Sübhânekallahumme isimli eser" ibaresi nüshayı yazan kişinin müellifin talebesi olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Bu mecmua ayrıca müellifin *Hâvi'l-fevâid şerhu câmii'l-kavâid* (vr. 2a-120b) ve *Risâle fî i'râbi eûzu billah* (vr. 202b-205b) isimli nahiv eserlerini, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (vr. 125b-189a) isimli mantık eserini ve *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* (212b-220a) isimli belagat eserini içermektedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu mecmua Abdullah Bosnevî'nin kasidesine yazdığı şerh dışında müellifin bütün eserlerini içermektedir. Nüsha müellife ait notları (minhuvat) içermektedir. *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* isimli eserin sonunda da müstensih müellifin talebesi olduğunu şu sözler ile tekrarlamıştır: "Temmeti'r-risâletu'ş-şerîfetulletî min tahrîrâti Ustâdî harrartu teyemmunen ve teberruken/ Üstadımın eserlerinden olan değerli risale tamamlandı. Bereketini umarak istinsah ettim."

4.1.3. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3187.

Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3187 numaralı mücelledin 147a-152a varakları arasında bulunan nüsha müellif, risale, müstensih ismi ve istinsah tarihi içermemektedir. Nüshanın başındaki "Tefsîru Sübhânekallahume min tahrîrâti Üstâdî sellemehullah/Üstadımın eserlerinden olan Tefsîru Sübhânekallahumme isimli eser" ibaresi nüshanın Esad Efendi 3739 numaralı nüshadan istinsah edilmiş olduğu izlenimini vermektedir. Ancak bu nüshada müellifin hayatta olduğuna işaret eden "sellemehullah/ Allah afiyet ve selamet versin" ibaresi yer almamaktadır. Bu mecmua Esad Efendi 3739 numaralı mecmua gibi müellifin *Risâle fî i'râbi'l-istiâze* (vr. 143b-152a) isimli nahiv eserlerini, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân* (vr. 2a-

52a) isimli mantık eserini ve *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel* (152b-160a) isimli belagat eserini içermektedir ve Esad Efendi 3739 numaralı mecmuadaki eserlerin ferağ kayıtları bu mecmuada da tekrarlanmıştır. Mecmuanın içerisindeki bir eserin sonunda -mecmuadaki eserlerin hepsi aynı hatla yazılmıştır- sene1095 ibaresi yer almaktadır. Mecmuanın zahriyesinde müellifin ismi Abdülhalîm en-Nahvî şeklinde yazılmıştır.

4.2. İsim, İçerik ve Yöntem

Esad Efendi (nr. 655) nüshasında risaleye herhangi bir başlık verilmemişken, yukarıda tanıtılan diğer iki nüshada *Tefsîru Sübhâneke* ismiyle kaydedildiği görülmektedir. Tefsîr kelimesi Kur'ân-ı Kerim'in bütünü, bir cüzü, bir suresi yahut bir ayeti üzerine yazılan açıklamaların genel ismi olduğundan ve Sübhâneke'nin de aşağıda detaylandırılacağı üzere genel kabule göre Kur'ân-ı Kerimden bir bölüm olmadığı görüşü ve bizzat müellifin eserin girişinde açıklamalarını şerh olarak (*vaka li fî mübeşşiratin … bi'l-izni li şerhi Sübhânekellâhumme/Sübhânke'yi şerh etme izni mübeşşirede bana bahşedildi*) isimlendirmesinden dolayı burada risale ismi olarak *Şerhu Sübhâneke/Sübhâneke Şerhi* tercih edilmiştir.[52]

Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) Sübhâneke üzerine yazdığı şerhin girişinde Sübhâneke'nin iftitah tekbirinden sonra okunmasının sünnet olduğunu belirttikten sonra bu duayı Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mesud'un Resul-i Ekrem'den rivayet ettiklerini ve meşhur rivayetlerde "ve celle senâük" rivayetinin yer almadığını bununla birlikte bu kısmı okuyanı engelleyecek ve okumayanı da okumaya sevk edecek bir emrin de bulunmadığını zikreder.[53] Abdülhalîm b. Lütfullah ise *Sübhâneke Şerhi*'nin sonlarına doğru Sübhâneke hakkında Kemalpaşazâde'nin ulemâ arasında meşhur olan görüşünden farklı olarak Zeyd b. Sabit'in (ö. 45/665 [?]) kendi mushafında Muavvizeteyn'in yerine Sübhâneke'yi yazdığından bahsetmektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah'ın bu konudaki ifadeleri şöyledir:

---

[52] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 1b; Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3739), 206a; Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3187), 147a.

[53] Kemalpaşazâde, *Şerhu Sübhâneke*, (Konya: Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 9459), 169a.

> Zeyd b. Sabit, Hz. Osman gibi vahiy kâtiplerindendi ve yine Hz. Osman gibi Kur'an-ı Kerîm'i toplayanlardandı. Hz. Osman Kur'an'ı Muavvizeteyn [Felak ve Nas sureleri] ile sonlandırdı ve Sübhâneke'yi Kur'ân'-ı Kerim'den bir bölüm olarak yazmadı. Zeyd b. Sabit ise Muavvizeteyn'i bırakarak onların yerine Sübhâneke'yi yazdı; ancak *ve celle senâük* ibaresini Kur'ân'-ı Kerimden bir bölüm olarak yazmadı. İşte bu sebeple, cenaze namazı dışındaki bütün namazlarda *ve celle senâük* ibaresinin terk edilmesi caiz kılınmıştır. Çünkü cenaze namazında Kur'ân-ı Kerim'den bir bölüm okuma kastıyla bir şey okunmaz; eğer Kur'ân-ı Kerim'den bir kısım okunacaksa, dua kastıyla okunur.[54]

Kaynaklarda Zeyd bin Sabit'in Muavvizeteyn'i (Felak ve Nâs surelerini) bırakıp yerine Sübhânekellâhümme... ifadesini yazdığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadım. Ancak İbnü'l-Hacer el-Askalânî, Abdullah bin Mes'ûd'un kendi mushafına Muavvizeteyn'i dahil etmediğini ve bu görüşünün sahâbe tarafından kabul görmediğini belirtmektedir.[55] Abdülhalîm b. Lütfullah'ın Sübhâneke'yi Kur'ân-ı Kerîm'den olarak gösteren bu rivayeti *kîle*/dendiği nakledilir sigasıyla aktarması onun da bu görüşü değil, Kemalpaşazâde'nin aktardığı meşhur görüşü asıl kabul ettiği izlenimini vermektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah'ın zayıf gördüğü bu rivayeti Sübhâneke'nin önemine dikkat çekmek için aktarmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Abdülhalîm b. Lütfullah, hamdele ve salveleden sonra, ilâhî izin olmaksızın -boğazı kesilse dahi- hiçbir işe tevessül etmeyeceğini vurgulamaktadır. Ardından, "Sübhâneke"nin şerhi hakkında kendisine müjdeli bir işaretle (mübeşşire) ilâhî iznin verildiğini beyan ederek sözlerine giriş yapmaktadır.[56]

Bosnevî şârihi'nin *Sübhâneke Şerhi*'nde ortaya koyduğu yorumların yaklaşık yüzde seksen beşi Abdullah Bosnevî'nin kasidesine yazdığı geniş şerhte ve bilhassa da minhuvat kısımlarında geçmektedir.[57] *Kaside Şerhi* ile *Sübhâneke Şerhi* karşılaştırıldığında, kaside şerhindeki bazı bilgilerin Sübhâneke'nin açıklanmasına uyarlanarak yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bu da *Sübhâneke Şerhi*'nin *Kaside Şerhi*'nden sonra yazıldığını ortaya koymaktadır.

---

54 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 5b.

55 Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1378), 8/742-743.

56 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 1b.

57 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 1b-16a.

Sübhânekellâhumme'deki lafza-i celalin şerhinde uluhiyet ve rubûbiyeti vahdet-i vücûd düşüncesinin varlık mertebeleri üzerinden açıklanmaktadır. Uluhiyet ve rubûbiyeti vahdet-i vücud bakış açısına göre anlatan Abdülhalîm b. Lütfullah "Tebârekesmük" kısmının şerhinde ise *Kasîde Şerhi*'nde genişçe ele aldığı Ekberîlerin ilâhî isimler teorisinin isim anlayışına[58] atıfta bulunmaksızın Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inden yaptığı alıntılarla birlikte Eş'arî kelamın isimler yorumuna geçmektedir. *Sübhâneke Şerhi* bu yönüyle yöntemsel açıdan *Kaside Şerhi*'nden farklılık göstermektedir. *Sübhâneke Şerhi*'nin *Kaside Şerhi*'nden ayrıldığı bir diğer yön, *Kaside Şerhi*'nde Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf* ve *Mufassal* gibi temel eserlerine atıfla gerçekleştirilen dilsel çözümlemelere yer verilmesidir.[59]

4.3. İsim-Müsemma-Tesmiye ile İlgili Kelâmî Yorumlar: Râzî Çizgisi

Abdülhalîm b. Lütfullah, tebârekesmük kısmını şerh ederken, isim meselesine dair yaptığı yorumlarda, daha önce *Kaside Şerhi'*nde İbn Kasî

[58] İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği ve Bosnevî'nin alımladığı ilahî isimler teorisinin temel kaynaklarından biri, İbn Kasî'nin ilahî isimler teorisidir. İbn Kasî'nin ilahi isimler teorisi kısaca şu şekildedir: Her bir isim zata ve vazedildiği bir mânaya delalet eder ki isim, isim olmaklığı bakımından bunu talep etmektedir. Zata delaleti bakımından bütün isimler birdir; diğer isimlerden ayrışmasını sağlayan mânaya delaleti bakımından ise rab, hâlik ve musavvir gibi her bir isim diğerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla zat bakımından isim müsemmanın aynıdır; vazedildiği mâna bakımından isim müsemmanın gayrıdır. İbn Kasî'nin ilahî isimler teorisinin küllî kaidesi, İbnü'l-Arabî tarafından "Her bir ilahî isim bütün diğer isimlerle isimlendirilir' diye vazedilmiştir. Sadreddin Konevî'nin belirttiği gibi ilahî isimler içerisinde her bir ilahî isme nâip olacak Allah ismi dışında bir isim yoktur. Zira diğer bütün isimler, sübutî veya selbî başka bir mânaya da delalet etmektedir. Zat mefhumuna zâit isimlerin delalet ettikleri anlamlar farklıdır. "Hay, âlim, mürid" ve "kadir" gibi zatî-sübutî sıfatların aynları olarak anlaşılan isimler ile "evvel, zâhir" ve "bâtın" gibi nispet ve izafetlerin anlaşıldığı isimler, zat mefhumuna zâit isimlerin bazılarıdır. Onlardan bazıları da "hâlik, râzık, muhyî" ve "mümît" gibi fiillerin gerektirdiği isimlerdir. Dolayısıyla hiçbir isim, Allah isminin gücüne sahip değildir. Ekberî sûfîlerin ilâhî isimler teorisi hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 5b-9b; Orkhan Musakhanov, "İlâhî İsimler Teorisi", *Metafizik II Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*, haz. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 1120-1135.

[59] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 1b-2a, 6a-b.

(öl. 546/1151) ve Bosnevî üzerinden ele aldığı ilâhî isimler teorisine[60] atıfta bulunmaz. Bunun yerine, Fahreddin er-Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inden yaptığı alıntılar ekseninde, Eş'arî kelâm ekolünün isim, müsemmâ ve tesmiye kavramlarına dair teorik çerçevesini tahlil eder ve konunun derinlemesine incelenmesini klasik kelâm literatürüne havale eder. Bu bağlamda, kelâmî muhtevayı ortaya koymak amacıyla Abdülhalîm b. Lütfullah'ın isim-müsemmâ-tesmiye üzerine yaptığı yorumlar burada aktarılacak, ardından tasavvufî tahlillere geçilecektir.

i. İsimden kasıt lafız/sözcük ise o zaman müsemmânın aynı değildir. Çünkü isim, sabit olmayan seslerden oluşur ve Türk, Acem ve Arap gibi milletlere ve eski ve yeni gibi zaman dilimlerine göre değişir. Bazen müsemmâ tek iken -eş anlamlı kelimelerde veya isim, lakap ve künyenin bir arada bulunmasında olduğu gibi- isim çoğalır. Müsemma ise çoğalmaz.[61]

ii. İsimden kasıt şeyin zatı/kendisi ise o zaman isim müsemmânın aynıdır. Allah Teâlâ'nın varlığı ve zatı gibi. Ancak bu anlam yaygın değildir. "Rabbinin ismi yücedir"[62] ve "Rabbinin ismini tesbih et" [63] ayetlerinde kasıt lafızdır. Çünkü nasıl O'nun zatı ve sıfatları noksanlıklardan tenzih edilmesi gerekiyorsa, O'na delalet eden lafızların da çirkin ve edebe aykırı şeylerden tenzih edilmesi gerekir.[64] Abdülhalîm b. Lütfullah bu yorumu Râzî'nin şu ifadelerine dayandırır:

> 'İsim müsemmânın aynıdır' diyenler, nas ve şer'î hükümle delil getirmişlerdir. Nass olarak, "Rabbinin ismi yücedir" [Vâkıa, 56/74] âyetini zikretmişlerdir. Yüce olan Allah Teâlâ'dır, ses değil. Şer'î hüküm olarak da bir adam 'Zeynep boş olsun' dediğinde, eğer Zeynep lafzı onun nikâhı altındaki karısının ismi ise talak vâki olur. Eğer isim müsemmâdan ayrı olsaydı, talak o kadının dışında bir şeye vâki olurdu ve talak onun üzerine gerçekleşmezdi.[65]

iii. İsimden kasıt, müphem bir zat için konulmuş ve kendisinde kavram olarak bulunan bir sıfat ise -mesela, darp fiilini gerçekleştiren kimse için dârib/vuran denmesi gibi- ki bu Eş'arî'nin görüşüdür, o zaman

---

60 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 5b-9b.

61 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 5a.

62 Vâkıa, 56/74.

63 A'lâ, 87/1.

64 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 5a-b.

65 Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 1/107; Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 5b-6a.

isim onun nazarında sıfat gibi taksim edilir. Buna göre Allah Teâlâ'nın hususi varlığı ve zatında olduğu gibi isim bazen müsemmânın aynı olur. Bazen de müsemmânın aynı -hayy, âlim, murîd kâdir, irade, kelam ve basar ve bütün kadîm sıfatlara delalet eden sıfatlar gibi- olmaz.[66]

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın Râzî'den aktardığı yorumlar incelendiğinde, Râzî'nin bu üçlü tasnifte yer alan 'eğer isimden kasıt zatın kendisi ise, isim müsemmânın aynıdır' şeklindeki görüşten farklı bir yorumu benimsediği anlaşılmaktadır. Nitekim Râzî'nin ifadeleri, mutlak anlamda isim, müsemmâ ve tesmiyenin birbirinden farklı ontolojik statülere sahip olduğu yaklaşımını benimseyen Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) bakış açısı ile örtüşmektedir. Abdülhalîm b. Lütfullah'ın Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inden alıntıladığı ibareler şu şekildedir:

> İsim lafızdır [müsemmanın aynı değildir] diyenlerin birinci delile cevabı şudur: 'Nasıl bizim Allah Teâlâ'yı noksanlıklardan tenzih etmemiz gerekiyorsa, O'nun zatını ve sıfatlarını tanıtan lafızları da abes ve çirkin şeylerden tenzih etmemiz gerekir.' İkinci delile cevaben de 'Zeynep boş olsun' sözümüzün anlamı, bu lafızla ifade edilen zatın boş olduğudur. Bu sebeple talak ona vâki olmuştur.
>
> Bize göre tesmiye isim değildir. Delil şudur: Tesmiye, belirli bir zatı tanıtmak için belirli bir lafzın tayin edilmesidir. Bu tayin, vaz'edenin kasdı ve iradesi demektir. İsim ise o belirlenmiş lafızdır. İkisi arasındaki fark zarurî olarak bilinir.[67]

Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'de dile getirdiği görüşleri aynı şekilde *Levâmiu'l-Beyyinât* isimli ilâhî isimler şerhinde dile getirir ve isim, müsemma ve tesmiyenin birbirinden farklı şeyler olduğunu söyleyen Gazzâlî'yi takip ettiğini açıkça belirtir.[68]

4.4. Sübhâneke'nin Ekberî Yorumu: İnsân-ı Kâmil'in İlâhî Gayba Nazarı

Abdülhalîm b. Lütfullah Bosnevî'nin kasidesine yazdığı şerhin hamişinde Sadreddin Konevî'nin ortaya koyduğu beşli varlık mertebesini

---

66 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 6a-b.

67 Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 1/107; Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 5b-6b.

68 Kuşeyrî'den Râzî'ye kadarki süreçteki isim, müsemma ve tesmiye yorumlarının seyri için bk. Orkhan Musakhanov, *Tilimsânî'nin İlâhî İsimler Nazariyesi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 137-169, 249-261.

(hazarât-ı hams) alıntılamakla birlikte kasideyi beşli varlık değil,[69] kırklı varlık mertebelerinin terminolojisini esas alarak şerh etmiştir. Bunun sebebi *Sübhâneke Şerhi*'nin Bosnevî'nin kasidesine yazdığı şerhten derleme ve Sübhaneke duasına göre yeniden kurgulanmış olmasıdır. Ancak bununla birlikte kırklı mertebelerin tümü anlatılmamış, ahadiyyet, uluhiyet, amâ, nefes-i rahman, rububiyet ve rububiyet mertebeleri gibi ilk altı mertebeye ait terminoloji özetlenmiştir. Yine kozmolojiye ait mertebeler atlanmış ve kırkıncı mertebe olan insan-ı kâmil mertebesine geçilmiştir. Bu durum bize *Sübhâneke Şerhi*'ni *Kaside Şerhi*'nin özeti ve *Kaside Şerhi*'ni de aynı zamanda *Sübhâneke Şerhi*'nin genişletilmiş hali gibi görmemize imkân tanımaktadır.

Abdülhalîm b. Lütfullah Sübhâneke'nin tasavvufî şerhine insan-ı kâmilin Sübhanekellâhumme derken kastını açıklamakla başlamaktadır. İnsan-ı kâmilin hitabı kevnî mazharlarda zuhur etmeyen aksine ilm-i ilahide icmali taalluk ile sabit olan ilâhî isimlerin gayb halindeki cemliğinedir. İlâhî gaybı iki kısma ayıran Abdülhalîm b. Lütfullah birinci kısmı mutlaklıkla nitelemekte ve mutlaklığı da her türlü vasıf, kayıt, hüküm ve izafetten münezzeh olmakla açıklamaktadır.[70] İlâhî gaybın bu kısmı, *Kaside Şerhi*ndeki kırklı tasnifte birinci mertebe olan zat mertebesine karşılık gelmektedir.[71] Söz konusu bu zat mertebesinin diğer bir ismi lâtaayyün mertebesidir. Abdülhalîm b. Lütfullah *Kaside Şerhi*nde lâtaayyün mertebesini ahadiyyet mertebesi ile karşılamanın caiz olmadığını dile getirir. Çünkü ahadiyet bir nispet ve kayıttır. Lâtaayyün mertebesi kayıt ve nispetten yücedir.[72] Abdülhalîm b. Lütfullah gaybın bu mutlaklık mertebesine ve "teâlâ ceddük" kısmını şerh ederken de "sen zâtî mutlaklığın, hüviyetinin gaybı, zâtî ahadiyyet ve hakiki vahdetteki taayyünsüzlüğün (lâtaayyün) itibarı ile her türlü vasıf, na't, isim, resim, hüküm ve izafetten münezzehsin. Yine sen isim ve sıfatların çokluğundan ve sende yok oluşları itibariyle birliğinden de münezzehsin" şeklindeki ifadeleri ile değinmektedir.[73] Gaybın ikinci kısmı ise *Kaside Şerhi*nde ikinci

[69] Sadreddin Konevî, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbaîn*, thk. ve terc. Abdullah Aydınlı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 179-181.

[70] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 1b-3a.

[71] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 3b-4b.

[72] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 4a.

[73] Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 6a.

mertebeye tekabül eden ilk taayyün mertebesidir.[74] İlk taayyün ismî ve ahadî birliktir ve gaybın birinci kısmı olan mutlak gaybdan zuhûr eden ilk tecellidir.

İlk taayyün, ilâhî isimlerin anahtarıdır. İlk taayyün olan ahadiyetin[75] bâtını ise nefes-i rahmândır. Nefes-i rahmanın diğer bir ismi de amâdır. Mutlak gaybtan ayrılığı kabul etmeyen ahadiyyet nispeti, mukayyet zâhir ve mutlak bâtın arasını cem eden ve ayıran durumdur. Ahadiyyet berzah bir durum olduğu için kendisi değil, hükmü zâhirdir. Ahadiyyet insan-ı kâmil mertebesini kuşatan bir hakikattir. İnsan-ı kâmil kendindeki itidal ve camilik ve ilk kabiliyetinin mutlaklığı sebebiyle zâtî mutlaklığa ve ihata ile kemale sahip olması sebebiyle de isim ve sıfatlara mazhardır. [76] *Sübhâneke Şerhi'*nde ahadiyyet mertebesi ile eşitlenen insan-ı kâmilin makamından kasıt Muhammed'dir (s.a.v). Abdülhalîm b. Lütfullah bu durumu *Kaside Şerhi'*nde şu cümleler ile açıkça dile getirmektedir: "Ahadiyyet hazreti Muhammed'in (s.a.v) asaleten, nebilerin önde gelenlerin sirayeten ve varislerinden olan velilerin veraseten makamıdır."[77] Lâtaayyün ve mutlak gayb mertebesinden ilk taayyün ve sırasıyla sair vücub ve imkana ait mertebelere yayılan nefes-i Rahman ve vahdânî-zâtî tecelli, tenzih kısmında zâtî birlik ve ilâhî isimleri ve teşbih kısmında insânî kemale ve imkâna ait suret ve hakikatleri içermektedir. İlâhî mertebelerde isimlere ait suretlerin ve kevnî âlemler mertebesinde halka ait suretlerin açılması bu durumla ilgilidir. İnsan-ı kâmilde, ilâhî isimleri ve rabbani hakikatleri cemeden vücub ve imkân alemine ait hakikat ile suretler cem edilmiştir. Bu sayede insan-ı kâmil vücûb ve imkân alemine eşit düzeyde nazar etmiştir. İnsan-ı kâmil daha ötesi isimlerin birliğinden ve çokluğundan münezzeh olan yüce tarafa diğer bir ifadeyle mutlak gayba nazar etmiştir. İnsan-ı kâmilin söylediği Sübhânekellâhümme bu iki gayba nazarı kapsamaktadır.[78]

4.5. Sübhâneke'deki Rubûbiyet Sırrı: Tenzih ve Teşbih Arasında Rububiyet Mertebeleri

---

74 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 4b-5b.

75 Abdülhalîm b. Lütfullah'ın bu konudaki ifadelerinin Bosnevî'nin görüşleri ile mukayesesi için bk. Çakır, *Abdullah Bosnevî'de Varlık-İmkân ve Yokluk*, 49-68.

76 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 4b.

77 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 35a.

78 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 3a-b.

Bosnevî şârihi'nin *Sübhâneke Şerhi'*nde geniş yer ayırdığı konulardan biri *Kaside Şerhi*nde kırklı varlık mertebelerini zikrederken altıncı mertebede zikrettiği rububiyet mertebesidir.[79] Abdülhalîm b. Lütfullah rububiyet mertebesini bütün yaratılmışların kulluğunun kendisine bağlandığı mertebe olarak tanımlamaktadır. Çünkü resul ve nebilerin gönderilmesindeki ilahi murat, nefis, kalp ve ruhların tezkiye edilmesidir. Nefislerin tezkiye edilmesi ise ıslah ve terbiye edilmesi yani kulluk ile gerçekleşir. İnsan mertebesindeki suret ve mazharlardan olan bütün merbuplarda taayyün eden rububiyetler, küllî-câmî olan bu rububiyetten ortaya çıkmıştır. Çünkü varlığa gelen her şey için zâtî özelliğine göre o varlığı terbiye eden ilahi bir isim taayyün eder. Sözkonusu isim onun rabbi ve o da o ismin kuludur. Dolayısıyla sözkonusu isimlerin hepsi külli rububiyete dönünce bütün kulların kulluğu rububiyete bağlanmış olur. Rubûbiyeti dört mertebede ele alan müellif rububiyetin her bir mertebesini yukarıda detaylıca işlenen gaybın iki kısmı ile irtibatlandırmaktadır. Rububiyetin birinci mertebesi azamet ve kuds mertebesidir ki bu mertebe kendisine asla erişilemeyen, irtibat kurulamayan ve idrak edilemeyen zat ve lâtaayyün mertebesidir. İkinci mertebe ise kemal mertebesidir ki bu mertebe de zâtî kemal ve isimlere ait kemal mertebesi olarak iki kısma ayrılır. Zâtî kemali gaybın birinci kısmı diğer bir ifade ile lâtaayyün mertebesiyle, isimlere ait kemali ise gaybın ikinci mertebesi olan ahadiyyet mertebesi ile irtibatlandırmak mümkündür. Rububiyetin üçüncü ve dördüncü mertebeleri olan celal ve cemal mertebelerini mutlak ve mukayyed celal ve cemal şeklinde ayıran müellif burada da ikili boyutu tenzih ve teşbih boyutuna diğer bir ifade ile lâtaayyün ve ahadiyyet boyutu ile irtibatlandırmaktadır.[80] Bu irtibatlardan sonra Abdülhalîm şeyh-i ekber olarak andığı İbnü'l-Arabî'den "muhakkik nezdinde celale ait heybet ve cemale ait ünsiyet Allah ismi için değil, özel bir isim için geçerli olur. Çünkü lafza-i celal ilâhî isimlerin hakikatlerini cem eden isimdir"[81] şeklindeki ifadelerini alıntılamakta ve bu ifadelerin Sübhâneke'deki tenzih sırrını anlattığını belirtmektedir. [82]

---

79 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Kasîde* (Yusuf Ağa, 9864), 8b-11b.

80 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 3a-4b.

81 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Abdülkâdir el-Cezâirî vd. (Mısır: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyetü'l-kübrâ, t.y.), 2/541.

82 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu Sübhâneke* (Esad Efendi, 655), 4b.

Abdülhalîm b. Lütfullah'ın bu açıklamalarından yola çıkıldığında, lafza-i celâlin, gayb âleminin ilk taayyünü olan ahadiyyet mertebesiyle ilişkilendirilmesi beklenir; ancak o, Allah ismini ahadiyyet mertebesiyle değil, daha üst bir düzeyde konumlanan mutlaklık/lâtaayyün mertebesiyle irtibatlandırmaktadır. Onun lafza-i celâli ahadiyyet mertebesi yerine mutlaklık/lâtaayyün mertebesiyle ilişkilendirmesinin sebebi, *Sübhâneke Şerhi*'nde ön plana çıkardığı tenzihî yaklaşım, ilâhî hakikati idrakte mutlak aşkınlık ve tenzîh mertebesine verdiği önem olmalıdır.

Sonuç

Abdülhalîm b. Lütfullah, XVII. yüzyıl Osmanlı tasavvuf ve ilim geleneğinde kaleme aldığı eserler ile öne çıkan, ancak bugüne kadar yeterince incelenmemiş bir sûfî-âlimdir. Bu makale, onun hayatı, eserleri ve düşünsel yönelimlerini ele alan ilk akademik inceleme niteliğindedir. Abdülhalîm b. Lütfullah'ın gerçek kimliği ve eserlerinin içeriği, karşılaştırmalı olarak analiz edilip ortaya konmaya çalışılmıştır. Şöyle ki klasik biyografi kaynaklarındaki bilgi eksiklikleri ve isim benzerliklerinden ötürü kimi zaman çağdaşları olan Şârihu'l-Menâr Abdülhalîm (ö. 1051/1641) veya Abdülhalîm b. Pîr Ḳadem (ö. 1088/1677) ile karıştırılan Abdülhalîm b. Lütfullah'ın gerçek kimliği, eserlerine düşülen ithaflar ve yazma nüshalardaki istinsah kayıtları, bu çalışma ile daha iyi bir şekilde netlik kazanmıştır. Bu kayıtlar onun XVII. yüzyılın ikinci yarısında ilmî faaliyetlerini sürdürdüğünü ve dönemin önemli siyâsî simalarından Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676) ile temas kurduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla müellifin hayatı ve eserleri ile ilgili bu tespitler hem Bursalı Mehmed Tahir'in hem de Bağdatlı İsmail Paşa'nın Abdülhalîm b. Lütfullah ile ilgili yanlış isnatlarını tashih etme açısından önemli bir sonuç ortaya koymaktadır.

Çalışmada elde edilen bir diğer önemli sonuç ise müellifimizin tasavvufun önemli bazı konuları hakkındaki düşünceleri, Abdullah Bosnevî'nin varlık mertebelerine dair manzumesine yazdığı şerh ile *Sübhâneke Şerhi*'nde açık bir şekilde görülmektedir. Bu iki metin, onun vahdet-i vücûd düşüncesine olan vukufunu ve bu geleneği sürdürme çabasını gözler önüne sermektedir. Özellikle a'yân-ı sâbite, nefes-i rahmân ve insân-ı kâmil gibi merkezî kavramlara getirdiği geniş açıklamalar onun

İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn Konevî çizgisindeki metafiziği, Bosnevî yorumuyla harmanlayarak devam ettirdiğini göstermektedir.

Çalışmada elde edilen önemli bir diğer sonuç ise Abdülhalîm b. Lütfullah sadece Ekberî geleneğin teorik yorumlarını aktarmakla kalmayıp, onların zâhirî ilimleri küçümseyen yaklaşımlarına karşı da eleştirel bir duruş sergilemiş olmasıdır. Ona göre hakikate ulaşmada şeriat ilimlerinin ihmal edilmemesi şart olduğu gibi nahiv, belagat, kelâm gibi disiplinler de bâtınî marifetle birlikte yürütülmelidir. Bu yaklaşım, müellifimizin dönemindeki bazı tarikat çevrelerinde gözlemlediği zâhir karşıtı eğilimlere karşı bir denge çağrısı olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada ulaşılan önemli sonuçlardan bir tanesi de Abdülhalîm b. Lütfullah'ın *Sübhâneke Şerhi*'nde, Fahreddîn Râzî'nin kelâmî yorumlarıyla Ekberî metafiziği mecz etmesi, disiplinlerarası bir metodolojiyi benimsediğini göstermesi açısından önemlidir. Bosnevî'nin kırklı varlık mertebeleri tasnifine dair yaptığı şerh, bu geleneğin XVII. yüzyılda Anadolu'da nasıl sürdürüldüğüne dair bir vesika niteliğindedir.

Dolayısıyla müellifin hem çok yönlü ilmî kişiliğinin ürünü olan eserlerinin neşri ve tahlili, hem de *Kaside Şerhi*'nin ilim dünyasına kazandırılması, Osmanlı dönemi vahdet-i vücûd yorumlarının daha derinlikli araştırılmasına ve bu alanda yapılacak yeni çalışmalara katkı sunacaktır.

Kaynakça

Abacı, Harun. "Osmanlı Dönemi İ'râbü'l-Kur'ân Literatürü Üzerine", *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. 593-611. İstanbul: Mahya Yayınları, 2018.

Abdullah Bosnevî, *el-Müsteve'l-A'lâ fi'ş-şürbi'l-Ahlâ fî tefsîri kavlihî 've kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864/62a-71b.

Abdullah Bosnevî. *Kitâbu mufâdeleti'l-esmê beynde efdali'l-beşeri ve'l-melei'l-a'lâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 2129/34b-41b.

Abdullah Bosnevî. *el-Kıra'r-rûhiyye li'l-memdûd li'l-edyâfi'l-Vâridîne min merâtibi'l-vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 2129/1b-27a.

Abdülhalim b. Lütfullah, *Nazîretu kasîdeti Abdillah el-Bosnevî fî merâtibi'l-vücûd*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864/71b-72a.

Abdülhalim b. Lütfullah, *Risâle fî halli işkâli'l-Mutavvel*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864/72b-76b.

Abdülhalim b. Lütfullah, *Şerhu'l-gurreti'l-garrâ ve'd-dürretü'l-beyzâ fî ilmi'l-mîzân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3841/87b-120b.

Abdülhalim b. Lütfullah. *Hâvi'l-fevâid Şerhu câmii'l-kavâid*. thk. Muhammed Hüseyin Abdullah el-Cebûrî. Ürdün: Dâru Ammâr, 2019.

Abdülhalim b. Lütfullah. *Risâle fî i'râbi'l-istiâze*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739/202b-205b.

Abdülhalim b. Lütfullah. *Şerhu kasîdeti Abdillah Bosnevî fî merâtibi'l-vücûd*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 9864/1b-61b.

Abdülhalim b. Lütfullah. *Şerhu Sübhâneke*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 655/1b-6b.

Açıkalın, Bünyamin. "Abdullah Bosnevî'nin Zülkarneyn'in Batı Seferine Dair İşârî Tefsir Risalesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 249-266. https://doi.org/10.18505/cuid.1251889

Akdağ, Ahmet. "Abdullâh Bosnevî'ye Atfedilen Bir Eser: Rüstem Paşazâde Hüseyin'in Şerh-i Kasîde-i Münferice'si". Kadim 9 (Nisan 2025), 181-187.
doi.org/10.54462/kadim.1618295

Algar, Hamid. "Hâce Muhammed Pârsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/560-562. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Alkan, Ercan. "Abdullah Bosnevi'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-na'leyn fi'l-vüsul ilâ hazreti'l-cem'ayn Örneği -Metin, Tercüme, Değerlendirme". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*. ed. Ercan Alkan-Osman Sacit Arı (İstanbul: İsar Yayınları, 2018), 527-57.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Aralık 2017), 367-385.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*. haz. Kilisli Rıfat Bilge vd. 2. Cilt. İstanbul: Maârif Basımevi, 1955.

Baş, Derya Çakır. "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri". *Tasavvuf* 31 [2013/1], 33-56.

Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/20-21. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. nşr. Yekta Saraç. 3. Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2016.

Cîlî, Abdülkerîm. *Merâtibu'l-vücûd ve hakikatu külli mevcûd*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1999.

Çakır, Abdullah. *Abdullah Bosnevî'de Varlık-İmkân ve Yokluk*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Çoban, Ali. "Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Mesnevî ve Bosnalı Şârihleri: Sûdî Bosnevî, Ali Dede Bosnevî ve Abdullah Bosnevî". *II. Uluslararası Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. 311-325. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yay, 2016.

Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü'ş-Şakâ'ik Fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*. nşr. İsmail Yıldırım. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Hayyânî, Ziyad Tâhâ İbrahim. *Hâvi'l-fevâid Şerhu Câmii'l-kavâid Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rûmî (v. 1051h): Dirâse ve Tahkîk*. Yüksek Lisans Tezi. Bağdat: el-Câmiatü'l-Irâkıyye, Külliyetü'l-Âdâb, Kısmu'l-lugati'l-Arabiyye, 2017.

İbnü'l-Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1378.

Kaddûrî, Sâlim el-Hamd- el-Cebûrî, Muhammed Hüseyin Abdullah. "el-İlletu'n-Nahviyye inde Abdülhalîm b. Lütfullah er-Rûmî (v. 1051h) fî kitâbihî: Hâvi'l-fevâid Şerhu câmii'l-Ḳavâid", *Mecelletü Câmiati Tikrît li'l-ulûmi'l-insâniyye* 24/4 (Nisan 2017), 385-426.

Kartal, Abdullah. *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd ile İlgili Bir Risalesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Kartal, Abdullah. *Abdülkerim Cîlî, Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Kartal, Abdullah. "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği". *II Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*. 138-141. ed. Hasan Yaşar. Konya: MEBKAM Yayınları, 2014.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. 15. Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, ts.

Kemalpaşazâde. *Şerhu Sübhâneke*. Konya: Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY0009459/169a-b.

Koca, Ferhat. "Menâru'l-envâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/118-119. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. nşr. Abdülkâdir el-Cezâirî vd. 4. Cilt. Mısır: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyetü'l-kübrâ, t.y.

Musakhanov, Orkhan. *Tilimsânî'nin İlâhî İsimler Nazariyesi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Musakhanov, Orkhan. "İlâhî İsimler Teorisi". *Metafizik II Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*. haz. Ömer Türker. 1120-1135. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Özcan, Abdülkadir. "Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/260-262. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özpilavcı, Ferruh - Özbakır, Mustafa. "Giriş: Mantık Risaleleri". [Seyyid Şerîf Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, Mehmed Hâlis Efendi, *Mantık Risâleleri: Suğrâ, Kübrâ, Dürre, Velediyye, Gurre, Mîzânü'l-Ezhân*, Çeviri-Çeviri Yazı-Eleştirmeli Metin: Ferruh Özpilavcı-Mustafa Özbakır (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), içinde], 1-45.

Râzî, Fahreddin. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. 2. Basım, 1420.

Sadreddin Konevî. *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbaîn*. thk. ve terc. Abdullah Aydınlı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. nşr. Ramazan Ekinci. 4. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Topcuoğlu, Emre. "Abdullah Bosnevî'nin Kitâbu enfesi'l-vâridât fî şerhi evveli hutbeti'l-Fütûhât İsimli Risalesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 285-32.

Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi. *Zeyl-i Şakâ'ik*. nşr. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.